

מחקרי גבעה

שנתון המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון תש"ף

כרך ז

עורכים:

פרופ' משה צפור
פרופ' אהרן מונדשיין
ד"ר אליסיה גרינבנק

מועצת המערכת:

פרופ' מיכאל אביעוז
פרופ' בנימין בר-תקווה
פרופ' אורציון ברתנא
הרב פרופ' שלמה זלמן הבלין
פרופ' שמיר יונה
פרופ' אהרן ממן
פרופ' אסתר עדי-יפה
פרופ' יצחק קלימי
פרופ' ישראל ריץ'
פרופ' אביגדור שנאן

עריכה לשונית

עברית: אודי לוינגר
אנגלית: יאיר האס

מזכירת המערכת: בת-שבע הרוש
עיצוב והפקה: צופית צחי

© כל הזכויות שמורות

תש"ף 2020
ISSN 2664-553X

המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
ד"ר אבטח 79239, טל' 08-8511900
דוא"ל givaa@washington.ac.il
אתר המכללה www.washington.ac.il

תוכן

7	דבר ראש המכללה
11	דבר המערכת
15	רשימת כותבי המאמרים

שער ראשון | יהדות

21	לדרך השימוש בפעלים המקראיים גר"ש ו-של"ח: משחק-רדיפה במגרשן של מילים סמי-נרדפות	משה צפור
31	פיוטי העקידה של ר' יוסף בכור שור ור' אפרים מרגנסבורג	בן ציון אשל
57	רעיון ה"דביקות" במשנתו של בעל "יושר דברי אמת"	יהושפט נבו

שער שני | ספרות ושירה

75	שירת התנ"ך של דודו ברק	יוסף פריאל
99	השאיפה הקמאית לפריון לאחר אוברן חיים. סיפורי "יציאת נשים לקראת" בתנ"ך ומחוצה לו: מבט אינטרדיסציפלינרי	אפרת בוכריס
127	עקבות בעקבות העקבות, מסה על הספר "עקבות ביים" מאת יורם מלצר	כרמלה סרנגה

שער שלישי | חינוך והוראה

- 161 אליסיה גרינבנק ושישראל זריהן וקנין
שיפוט מוסרי, תקווה וקוהרנטיות בקרב מתבגרים עם לקות למידה, מתבגרים עם לקות למידה פורעי חוק, ומתבגרים ללא לקות למידה
- 177 אורית הוד שמר
תפיסתן של סטודנטיות להוראה את ערכם החינוכי של חדרי הבריחה
- 193 סאאיד בשארה ויצחק וייס
הקשר בין עומס קוגניטיבי ורמת קשיבות ובין מסוגלות עצמית בקרב סטודנטים עם לקויות למידה וסטודנטים ללא לקויות למידה
- 215 שרה זמיר
חינוך אזרחי ופטריוטיות: הילכו שניהם יחדיו?
- 229 אפרת בנג'ז
"מתחת ללקות מסתתר ילד עם יכולות גבוהות" – קשיים של מורים לתלמידים עם תווית כפולה – מחוננות עם לקות למידה או עם הפרעת קשב, ריכוז והיפראקטיביות (ADHD)

שער רביעי | חינוך גופני ובריאות

- 253 עופר קיס ודני מורן
אימוני התנגדות במבוגרים הסובלים ממחלות המזוהות עם הגיל המבוגר / מאמר דעה
- 273 קרן ששונקר, רחלי מגנזי ודני מורן
הקשר בין גמישות שרירי פושטי הירך לכאבי גב תחתון במבוגרים / מאמר דעה
- 285 לילך גלעד כהן ודני מורן
החרדים חרדים לבריאותם? תהליכי קידום בריאות בקרב אוכלוסיית החרדים בישראל / מאמר דעה
- 307 אסתר גולדשטיין, אלה שובל, מיכל ארנון, גרשון טננבאום
אומדני קשר בין פעילות גופנית מאורגנת אחרי שעות הלימודים לבין מדדי עצם וחוזק שריר של ילדים צעירים

שער רביעי | סקירת ספרות

329 אהרן מונדשיין ביקורת על ספרם של איילה משאלי ומשה צפור -
פירושו של ראב"ע ל'אסתר'

E7

תקצירים מתורגמים

מחברי המאמרים

ד"ר מיכל ארנון

היחידה לניתוח נתונים, המכללה האקדמית בווינגייט
michalar@wincol.ac.il

ד"ר אפרת בוכריס

החוג לתנ"ך והחוג לחינוך, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון
Efratb1967@gmail.com

ד"ר אפרת בנג'י

החוג לגיל הרך והחוג לחינוך מיוחד, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון והמכללה
האקדמית בית ברל
bengiog@gmail.com

בן ציון אשל

המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר-אילן
benzion120@gmail.com

ד"ר סאאיד בשארה

החוג לחינוך מיוחד, המכללה האקדמית בית ברל; המחלקה לחינוך ולפסיכולוגיה,
האוניברסיטה הפתוחה
saied@beitberl.ac.il

ד"ר אסתר גולדשטיין

החוג לחינוך גופני, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון; בית הספר לחינוך,
המכללה האקדמית בווינגייט
Ester@wincol.ac.il

לילך גלעד כהן

דוקטורנטית בבית הספר למדעי הבריאות, אוניברסיטת אריאל; ראש מנהל הסטודנטים,
המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון
lilachcohen1973@gmail.com

ד"ר אליסיה גרינבנק

ראש החוג לחינוך מיוחד, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון
gralicia2@gmail.com

ד"ר אורית הוד שמר
 החוג לגיל הרך, המכללה האקדמית ע"ש קיי
 oritshemer@gmail.com

ד"ר יצחק וייס
 המחלקה לחינוך, אוניברסיטת בר אילן
 itzhak.weiss10@gmail.com

פרופ' שרה זמיר
 ראש היחידה לקידום ההוראה, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון; בית הספר
 לתארים מתקדמים, המכללה האקדמית אחווה
 sarazamir5@gmail.com

שיראל זריהן וקנין
 מורה בחינוך מיוחד, משרד החינוך
 shirel7822@gmail.com

פרופ' גרשון טננבאום
 ראש חטיבת התואר השני של פסיכולוגיית ספורט, בית הספר לפסיכולוגיה על שם ברוך
 איבצ'ר, המרכז הבינתחומי, הרצליה
 gtenenbaum@fsu.edu

פרופ' אהרן מונרשיין
 החוג לתנ"ך, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון והמכללה האקדמית לחינוך
 תלפיות
 ronim@talpiot.ac.il

פרופ' דניאל מורן
 המחלקה לניהול מערכות בריאות, אוניברסיטת אריאל
 dani.moran@sheba.health.gov.il

פרופ' רחלי מגנזי
 התוכנית לניהול מערכות בריאות, המחלקה לניהול, אוניברסיטת בר אילן
 Racheli.Magnezi@biu.ac.il

ד"ר יהושפט נבו
 החוג לתנ"ך, מכללת שאנן
 yehoshafat100@gmail.com

ד"ר כרמלה סרנגה

החוג לספרות, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון והמכללה האקדמית אשקלון
carmelasar@hotmail.com

ד"ר יוסף פריאל

החוג לתנ"ך והחוג לגיל הרך במכללת גבעת וושינגטון, החוג לתנ"ך במכללת אורות;
תנ"ך וחקר הזמר העברי, אוניברסיטת בר אילן
priel483@gmail.com

פרופ' משה צפור

ראש החוג לתנ"ך וראש התוכנית לתואר שני בתנ"ך במכללה האקדמית לחינוך גבעת
וושינגטון; המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר אילן
moshezi1934@gmail.com

עופר קיס

דוקטורנט בבית הספר למדעי הבריאות, אוניברסיטת אריאל
oferkis58@gmail.com

ד"ר אלה שובל

החוג לחינוך גופני, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון והמכללה האקדמית בווינגייט
elas@wincol.ac.il

קרן ששונקר

דוקטורנטית בבית הספר למדעי הבריאות, אוניברסיטת אריאל
sassonkern@gmail.com

סקירת ספרים

איילה משאלי ומשה ציפור, שני פירושי רבי אברהם אבן עזרא על מגילת אסתר: מהדורה מדעית מבוארת בלוויית חילופי גרסאות, מראי מקומות, ביאור ומבוא; עריכה מדעית: אוריאל סימון, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן [= המכון לפרשנות המקרא היהודית – מקורות ומחקרים, יח], רמת-גן תשע"ט, 270 עמ' מסת"ב 7-535-226-965-978

אהרן מונדשיין

לפני קרוב למאה שנים, בשנת תרפ"ג, כתב מיכאל וילנסקי, מגדולי החוקרים של 'בעלי הלשון' הביניימיים, את הדברים הבאים: "הוצאת ספריו של הראב"ע, קלסיקון זה של ספרותנו העתיקה, שהייתה לו השפעה כל כך מרובה בתקופה כל כך גדולה על התפתחותנו, אינה צריכה בכלל להתנצלות. ספריו אינם בשבילנו אמצעי כדי ללמוד מתוכם איזה דבר, אלא התכלית עצמה. על אחת כמה וכמה שמוטל עלינו לנקות את ספריו שכבר נתפרסמו מן הטעויות, ולהוציאם מוגהים עד כמה שאפשר"¹

קריאה זו של וילנסקי, שנוסף להיותו 'נאה דורש' הקפיד להיות גם 'נאה מקיים' (כפי שהוכיח במהדורתו המופתית ל'ספר הרקמה' לריב"ג),² קריאה שיצאה בכרכתו ובעידודו

---

* נוסח מורחב ומוער של הרצאה שנישאה בכנס שנערך באוניברסיטת בר-אילן בי"ב בטבת תש"פ (9 בינואר 2020), לרגל השקת הספר. במאמר מעובד זה נשמרו סממנים של 'דברים שבעל-פה'. גילוי נאות: נשוא הסקירה הספרותית, כמו גם כותב המאמר משמשים שניהם חברי מערכת השנתון, אך לא היה ביניהם כל קשר הנוגע לתוכן ה'סקירה' קודם להדפסתה ופרסומה.

1 מ' וילנסקי, 'שפה ברורה', דביר ב (תרפ"ג), מבוא, עמ' 284 (ההדגשות - שלי).
2 מ' וילנסקי (מהדיר), ספר הרקמה - 'כתאב אללמע' לר' יונה אבן ג'נאח, ברלין תרפ"ט-תרצ"א; מהדורה שנייה ובה הערות מעיזבונו של המהדיר (הובאו לדפוס בידי ד' טנא), ירושלים תשכ"ד.

של חיים נחמן ביאליק,³ הותירה ברבות השנים את רישומה העקיף בפעילותו של 'המכון לפרשנות המקרא היהודית' שליד המחלקה לתנ"ך, שביזמתה התכנסו הערב. לפנינו היום פרי הילולים נוסף מבית הגידול של 'המכון' הנזכר, שהוקם בשנות השבעים שלמאה שעברה ע"י מוריני פרוף' משה גושן-גוטשטיין ע"ה, ויבלח"א פרוף' אוריאל סימון. פרוף' סימון, המוסיף להטביע את חותמו על תוצרי 'המכון', אף שימש עורך מדעי של מהדורה ביקורתית חדשה זו ל'שני פירושיו של אברהם אבן-עזרא למגילת אסתר', שראתה אור לאחרונה.

עצם כתיבת שני פירושים לספר אחד, כמו חיבור ספר בשתי מהדורות, אין בהם כדי להתמיה. תופעה של 'מהדורה קמא' למול 'מהדורה בתרא', או במילותיו השיפוטיות של הרמב"ם: "הנוסחה הראשונה, הילדה, שחברתיה תחילה"⁴ – מוכרת היטב, כהתליך טבעי של צמיחה והתפתחות; שכן, אוי לו ל'יוצר שמקורות נביעתו יבשו, וכל שבידו הוא לשוב ולמחזר את עצמו. אמנם באשר לראב"ע חברה לכתובה חוזרת זו סיבה נוספת: שנים רבות של נדודים שבמהלכן נאלץ להיות סמוך על שולחנם של נדיבים, ובתמורה – חלק להם מחכמתו;⁵ פעמים ביוזמתו ופעמים בהיענות להזמנה מפורשת, בהתאם לתחום ההתעניינות האישי של אותם שהחזיקו בידו.⁶

כך אירע, שלמול ספרי מקרא שפירושו עליהם אינו בנמצא, דוגמת נביאים ראשונים, ירמיהו, יחזקאל ועוד, מהם שהיו ואבדו (כפי שניתן להרמז מהפניות הפזורות בחיבוריו

3 ראו מכתבו אל וילנסקי, שנדפס בפתח המהדורה השנייה של ספר הרקמה, שבו ביאליק (מחולל רעיון 'תוכנית הכינוס' לחכמת ישראל) רואה עצמו מעין 'סנדק' של וילנסקי, כמי שמשך אותו "לבית מדרש זה של חכמי הלשון הראשונים - לעבודה במחברות הראב"ע" וכו'. (המכתב נכלל בתוך: אגרות חיים נחמן ביאליק [מכונסות ... ע"י פ' לחובר], תל-אביב תרצ"ח, כרך ד, אגרת אלו, עמ' רכט-רל. כן ראו שם, כרך ה, אגרת אשג, עמ' קמז).

4 תשובות הרמב"ם (מהד' י' בלאו), כרך ג, ירושלים תשכ"א, אגרת שמה (לחכמי לוניל), עמ' 618 [= מהדורת פריימן, ירושלים תרצ"ד, סי' קנ"ב, עמ' 146].

5 עדות לכך ניתן למצוא בישרי הקדשה' העומדים בראש רבים מחיבוריו של ראב"ע לסוגיהם: פרשנות, לשון והגות. ראו D. Rosin, Reime und Gedichte des Abraham Ibn Ezra, 1-2, Breslau, 1885-1887, No. 10, 12, 20, 22, 23, 26, 33, 51, 54 ועוד. ובמקובץ אצל ד' כהנא, קובץ: חכמת הראב"ע, חלק א, ורשא 1894, שער שלישי: שירי כבוד, עמ' 65-71.

6 ראו למשל ספרו 'יסוד מורא', ושם: "והשם הנורא יודע תום לבבי, כי לא חברתי זה הספר להראות כי עמדתי על חכמות, ונגלו לי סודות להתפאר [...] אך חברתי לנדיב הנכבד שלמד לפני ספרים שחברתי לו; ומרוב אהבתי אותו הוגעתי נפשי לכתוב לו ספר במצוות, כי ראיתי כי הוא איש אמת וירא ה' מרבים" (י' כהן וא' סימון [מהדירים], יסוד מורא וסוד תורה - מהדורה שנייה, רמת-גן תשס"ז, עמ' 96). ראו גם הקדמתו לספר 'שפה ברורה', ושם: "וישמע אחד מהתלמידים שהייתי אומר כדברים האלה על אלה המשוררים, ובקש ממני לחבר לו ספר שיוכל להכיר בו דרך דקדוק הלשון" (מהד' E.R. Gonzalez - A. Saenz-Badillos, קורדובה 2004, עמ' 11*).

האחרים),⁷ ומהם שנותרו בגדר תוכנית עתידית,⁸ באו לידינו פירושים מקבילים ללא מעט ספרים לספר בראשית – הפירוש 'הקצר' שנכתב באיטליה, תחילתו של הפירוש 'הארוך' שנתחבר בצרפת, ושריד מהשיטה 'הדולגת' שהועתקה מפיו, בלונדון, ע"י תלמיד;⁹ לספר שמות – פירוש 'קצר' ופירוש 'ארוך' בשלימותם;¹⁰ פירוש 'קצר' ופירוש 'ארוך' לתרי-עשר;¹¹ הפירוש המוכר לתהלים, ולצידו – ראשיתו של פירוש אחר;¹² פירוש תמציתי ענייני לספר דניאל למול פירוש 'רץ' ומפורט;¹³ פירוש כפול לשיר-השירים,¹⁴ ושני פירושים לאסתר – שאת הופעתם במהדורה ביקורתית אנו מציינים בערב חגיגי זה.

לא הייתי טורח למנות כרוכל את רשימת הביאורים הכפולים, ועדיין לא נגעתי בפלוגתות שעניינן אפשרות חיבורם של פירוש נוסף לאיוב, נוסחה אחרת לפירוש איכה, וחיבור שיטה שלישית לשה"ש; גם לא הזכרתי את כפל הכתיבה לחלקים מה'אנציקלופדיה המדעית'

-
- 7 ראו מה שכתב ראב"ע, ספר העבור, "ודרש שנשחטו יצחק ובת יפתח (שו' יא 39) יש לו סוד, כי לא נשחטו; כאשר פירשתי בספר" (מהד' שזח"ה, ליק 1874, ט ע"א); ובפירושו ליש' לו 1: "פי' זיהי בארבע עשרה שנה מפורשת בספר מלכים", ופירושו לספרים אלה אינו בידינו. וראו, L. Levy, *Reconstruction des Commentaires Ibn Esras zu den ersten Propheten*, Pressburg 1903.
- 8 דוגמה נאה לתוכנית עתידית מצויה בפירוש הראשון לאסתר שלפנינו, א 1, בניסיון לזהויה 'אחשוורוש', כדלקמן: "זה 'אחשוורוש' היה אחרי כורש וזרובבל [...] ולפי דעתי שהוא 'ארתחסתא' (עד ד 7) [...] כאשר אפרש בספר עזרא" (עמ' 59). כפי שציינו המהדירים, בהערה על אתר: "פירוש ראב"ע לספר עזרא ונחמיה לא שרד, וספק רב אם נכתב" וכו'.
- 9 לשרירים מהשיטה השלישית 'הדולגת' לבראשית ראו א' מונדשיין, 'פירושי ראב"ע לפרשת "וישלח" - שיטה אחרת', בית מקרא מה (תש"ס), עמ' 200-223.
- 10 על מהדורות כפולות אלה ראו א' מונדשיין (מהדיר), הפירוש הקצר של ר' אברהם אבן עזרא לספר דניאל, (עבודה לקבלת תואר שני), אוניברסיטת בר-אילן תשל"ז, מבוא, פרק א, עמ' ו-י (על כלל החיבורים הכפולים של ראב"ע), וא' סימון, 'ר' אברהם אבן עזרא - הפירוש הקצר לתורה, הפירוש הארוך לבראשית ושמות וקטעי הפירוש שבעל-פה לבראשית', בתוך: מ' כהן (מהדיר), מקראות גדולות 'הכתר', ספר שמות, א, רמת-גן תשע"ב, עמ' י-כב.
- 11 פרסום חלקי: א' סימון, שני פירושי ר' אברהם אבן עזרא לתרי-עשר, כךך א: הושע עמוס יואל, רמת-גן תשמ"ט. שני הפירושים בשלמותם נכללו במהדורת 'הכתר', תרי עשר, רמת-גן תשע"ב.
- 12 ראו א' סימון, ארבע גישות לספר תהלים: מר' סעדיה גאון עד ר' אברהם אבן עזרא, רמת-גן תשמ"ב, עמ' 237-248; הנ"ל, 'קטע נוסף של השריד מ"שיטה ראשונה" של פירוש ראב"ע לתהלים', קרית ספר נז (תשמ"ב), עמ' 709-714. מהדורה ביקורתית מוערת, ערוכה בידי הרצליה וגנר ואהרן מונדשיין, מצויה בשלבי הכנה מתקדמים.
- 13 ראו, מונדשיין, הפירוש הקצר של ראב"ע לדניאל (לעיל הערה 10), מבוא, בעיקר עמ' ו-ב.
- 14 גם פירושים אלה, כמו הפירושים לאסתר, נדפסו במהדורת 'הכתר', חמש מגילות, רמת-גן תשע"ב. אגב, מסתבר שרשימת ספרי המקרא כפולי הפירוש משקפת את מידת ה'פופולריות' של אותם ספרים: חמשת חומשי תורה, תרי עשר (להפטרות), מגילות (הנקראות בחגים), תהלים (כספר תפילות) ודניאל (בשל חישובי הקץ).

שלו, ושכתוב חוזר של כמה מפיוטיו¹⁵ – אלמלא היוותה תופעה זו חידה ביו-ביבליוגרפית מרכזית בשחזור פרקי חייו העלומים של ראב"ע, חידה שגם על פתרונה עמלו שני המהדירים: חברתנו ד"ר איילה משאלי ועמיתנו פרופ' משה ציפור.

תאמרו: מה לי פירוש שנתחבר ראשון, מה לי פירוש שנכתב אחריו? יתרה מזו, כיוון שהוחזקנו ככלל: 'תפוס לשון אחרון' – אפשר שדין הראשון כטיוטה, קודם שבשלה דעתו של המחבר! זה אינו, שכן בהנחה המקובלת שגם ב'הווה אמינא' יש מן ההיגיון, למודים אנו לברר: "מעיקרא מאי סבר, ולבסוף מאי סבר"; מה חשב בתחילה, ובשלה מה שינה דעתו: האם האשם בזכרון שהכזיב, או שאכן נתחדש לו דבר וחזר בו? האם ההבדל – אם בצורה ואם בתוכן – נעוץ בפער שברמת התלמידים? או מותנה, ביחס ישר, בגובה התגמול? ואולי משקף תנודות באנגויות הרוחניות של המחבר?¹⁶ ושוא ישיח את התפנית בעמדתו לאקלים תרבותי שונה, נוכח מוסכמות אמוניות-מסורתיות, עדות לכניעה מאולצת לטעמו של הקהל?¹⁷

ואכן בראש המבוא, לאחר סיפור תולדותיו של ראב"ע וחיבוריו, באים המהדירים לשאלת: "שני הפירושים לאסתר – זמנם ומקומם". פירושים אלה חסרים קולופון שינציח את מועד ומקום חיבורם, וממילא נזקקים אנו לראיות פנימיות, דוגמת איזכור ספר שזמן כתיבתו מתועד, או הפניה לחיבור עתידי.

אך גם 'הצלבות' מעיין אלו לעתים כרוכות בקשיים. דוגמה לכך, הבא ב'פירושו השני' של ראב"ע לאס' 5 ד, שם מתמודד ראב"ע עם המאמר המדרשי כי "התך הוא דניאל", בקביעה שאינו אלא "דברי יחיד"¹⁸; שכן לפי הפשט הוא מן הנמנע "כאשר פירשתי בספר דניאל".

15 לכל זה (לרבות הפלוגתות שחלקן חסרות בסיס ממשי) ראו סקירתי הנזכרת לעיל הערה 10.
 16 באותו עניין, אי אפשר שלא להיזכר בווידוי מכמיר הלב של ראב"ע על מצוקה נפשית המשתקת את כושר יצירתו, כהתנצלות לבקשת תלמיד לחבר עבורו ספר: "ויקשה ממני לשאול [...] גם יש פעמים שאין לבבי מפונה ממחשבות, ואף כי היום" וכו' (שפה ברורה [לעיל הערה 6] שם). על נסיבות החיים המעיקות שאליהן רומז ראב"ע, הבאות לביטוי במבנה הבלתי מאוזן של הספר, ראו ב"ז בכר (בתרגומו של א"ז רבינוביץ), תל-אביב תרצ"א, עמ' 25.
 17 בהקשר זה ארשה לעצמי להעתיק קטע ממכתב אישי ששלח לי פרופ' עזרא פליישר המנוח (מיום יא באייר תשס"ד), במענה למאמרי יש לו סוד והמשכיל ידום וכו', שנתון לחקר המקרא יד (תשס"ד), על ההתייחסות המסויגת של ראב"ע למדרש חכמים בחטאו של ראובן ובגניבת התרפים בידי רחל, מדרש המשקף מגמה של 'למוד זכות' (שם, עמ' 267-279), ואלו דבריו: "לדעתי אין סיבה לחשוב שקדמוניו הגדולים כתבו בחיבוריהם את מה שהאמינו באמת: הם כתבו בלי ספק (תמיד) את מה שחשבו שהוא ראוי שקוראיהם יחשבו ו/או יאמינו. ה'אמת', במובן המופשט, הסטרילי, של המונח, הייתה בוודאי בלתי חשובה בעיניהם בהקשר הזה". ללא ספק, הערכה מפוכחת.
 18 להוראתו של ביטוי זה כדעה חריגה ובלתי מקובלת, ראו י מאורי, על משמעות המונח "דברי יחיד" בפירושו ראב"ע למקרא: ליחסו של ראב"ע למדרשי חז"ל, ש' יפת (עורכת), שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום יג (תשס"ב), עמ' 201-246.

היה מי שהסיק מכך, ש'הפירוש השני' לאסתר נכתב לאחר הפירוש הארוך לדניאל, שדברים דומים אכן מצויים בו, בביאור א 4. אלא, טוענים המהדירים בצדק (עמ' 16-17), שמשם גם ראייה לסתור, שכן באותו פירוש לדניאל, ב 49, מצוין: "כאשר פירשתי במגילת אסתר", והמכוון ל'פירוש השני', ששם מופיע העניין! אין מנוס אפוא מן המסקנה, שההפניה בפירוש זה לאסתר אל מה ש'פירש בדניאל' מרמזת לפירוש הקצר לספר, שקדם לפירוש הארוך.

סוף דבר, ביחס שבין שני הפירושים לאסתר, המהדירים מספקים הוכחות משכנעות לקדימותו של 'הפירוש הראשון', שב'מקראות הגדולות', שנכתב ברומא (תחנתו הראשונה של ראב"ע לאחר שיצא מספרד "בחמת המציקים"¹⁹) בין השנים 1140-1142, בעוד ש'הפירוש השני' נתחבר ברואן, בירת נורמנדי, קודם לשנת 1155; משמע לאחר כתריסר שנים. להלן, 'בשולי הדברים', נציע ראייה נוספת למסקנה זו.

בפרק אחר (עמ' 17-22, 24-26) פורטים המהדירים את עדי-הנוסח שעמדו לרשותם: ל'פירוש הראשון' כ-20 במספר, שלאחר בדיקה צומצמו – מטעמים טכניים כמו קיטוע או קשיי קריאה – ל-13, ול'פירוש השני' שימשו 7 כתבי-יד. בהמשך באים הנימוקים לבחירת כתב היד הראוי לשמש 'פנים' המהדורה לכל אחד מהפירושים, מהדורה שאותה הם מגדירים כ"מהדורה דיפלומטית מתוקנת". במילים אחרות, שיטת ההדרה גמישה הממצעת בין 'מהדורה דיפלומטית' הצמודה לכתב היד המועדף, כצורתו (חרף יתרונו היחסי והמוגבל בלבד!), לבין 'מהדורה אקלקטית' המציגה נוסח משוחזר המלוקט מכתבי היד ומורכב מעשה פסיפס, ולמעשה – נוסח חדש שאינו מתועד באף אחד מעדי הטקסט הקיימים.

יפה עשו המהדירים שנקטו את הדרך המשלבת, הנוהגת היום הרבה, שמחד גיסא מקפידה לשמור במידה מרבית על נאמנות למצוי בכתב-יד ה'יסוד', ומאידך גיסא מיטיבה עם הקורא בהציגה נוסח 'ידידותי' רצוף ושוטף, שלדעת העושים במלאכה: "קרוב ככל האפשר לזה שיצא מתחת ידו של המחבר" (עמ' 29).²⁰

הפרקים הבאים יוחדו לסקירת מהדורות-הדפוס שקדמו, לרבות הביאורים השונים, למול יתרונותיה של המהדורה החדשה. סעיף אחר פורט את רשימת המקורות הספרותיים שהוטמעו בפירושו של ראב"ע. אמנם עיון ב'פירוש-העל' (סופרקומנטר), שהמהדירים השקיעו בו עמל הראוי לשבח, מעלה שיותר מהמקורות שעליהם נסמך ראב"ע במפורש – הרבו לשמש אותו פרשנים ומדקדקים שקדמו לו, פעמים באימוץ דבריהם ופעמים כבעל פלוגתא.

19 על פרשה זו ראו א' סימון, 'מדוע עזב ר' אברהם אבן עזרא את ספרד "בנפש נבהלת"?', מ' אביעזר ואחרים (עורכים), זר רימונים: מחקרים במקרא ובפרשנותו מוקדשים לרימון כשר, Society of Biblical Literature, Atlanta 2013, עמ' 489-502.

20 התיקונים: ההשלמות, המחיקות וכו' צוינו בגוף הטקסט באמצעות כוכבית, ותועדו באפראט (עמ' 30. אמנם דומה ששיטת הכוכביות' [הנהגה במהדורות הביקורתיות שבהוצאת המכון] בעייתית מבחינה אסתטית, מה עוד שהיא גורמת להבלטה בלתי מוצדקת של טעויות-סופר מוכחות, ולא אחת אף מגוחכות! לדעתי ניתן להסתפק בהערה על התיקון במסגרת מנגנון הביאור.

פרק אחר (עמ' 35-36) מונה: "עניינים שנותרו סתומים", מהם שכפי הנראה נעוצים בנוסח שהשתבש, ומהם תמיהות ענייניות; ובהצבעה על קשיים בלתי פתורים אלו הניחו לנו, הקוראים, מקום להתגדר בו ... גם לזה נשוב 'בשולי הדברים'.

פרק ארוך וחשוב (עמ' 36-45) מוקדש לניתוח דרכו של ראב"ע "כפרשן, מדקדק, ועוסק בהיסטוריה, גיאוגרפיה וריאליה". לאלה סופח דיון בשאלה המהותית, החוזרת בהקשרים שונים: "האומנם היה ראב"ע פרשן על דרך הפשט?",²¹ ולצידו סעיף שעניינו "דרכי התייחסותו לספרות חז"ל". בסעיף זה קובעים המהדירים, כי באיטליה ובצפון צרפת, האזורים התרבותיים שבהם נכתבו הפירושים הנדונים, נודעו למדרשי חז"ל סמכות פרשנית מוחלטת, ומגמתו של ראב"ע הייתה לקרוא תיגר על מעמד אבסולוטי זה, בעצם הצגת ריבוי פנים של עמדתו כלפי מדרשים אלה: פעמים ללא תגובה, עתים בהסכמה, לא אחת בהסתייגות וביקורת, ובמקרים אחדים – בניסיון לקירוב דבריהם אל השכל וההיגיון, בהנחה שהאמירה אינה כמשמעה אלא דרך משל ומליצה צופני 'סוד'. חובר לפרק זה סעיף קצר המסכם את "יחסו לקודמיו", פרשנים ומדקדקים כאחד, בהצבעה על הקושי הרב הטמון בזיהוי בעליהן של הרבה מהדעות שעמהן הוא מתמודד.

בפרק קטן אך רב ערך, נבדק "הטקסט המקראי שבידי ראב"ע" (עמ' 45-46). המהדירים מצביעים על 2 מקרים השלובים ב'פירוש השני' שבהם הביאור המוצע משקף גרסת-כתוב שאינה תואמת לנוסח שלפנינו: האחד, ג 3, שבו מבחין ראב"ע בין הביטוי "נערי המלך" שבכתוב זה לבין "עבדי המלך" שבפסוק הקודם, בעוד שהגירסה שלפנינו בשני הכתובים היא "עבדי המלך". השוני השני, בביאורו ז 2, דיון בלשון הכתוב "וינתן לך", בעוד שהנוסח שלפנינו הוא: "ותנתן לך".

ארשה לעצמי להעיר על שהמהדירים הסתפקו בציון עובדת ה'סטייה', בלשונם: "נוסח שונה של מגילת אסתר מן המקובל בספרי המקרא שלנו", ונמנעו מלשקול את טיבה ולשפוט את מעמדה מבחינת ערכה הטקסטואלי. שכן בעוד שהשינוי השני: "מה שאלתך וינתן לך" (בלשון זכר), למול הנוסח שלנו: "ותנתן לך" (בנקבה), הוא אכן "נוסח שונה" שאף מתועד בכמה כת"י מקראיים, הרי שהשינוי המשתקף בביאור ג 3 בהבדל שבין: "נערי המלך" שבפסוק זה ל"עבדי המלך" בפסוק שלפניו, בשעה שבנוסח שלפנינו חוזר כאן הלשון שבפסוק הקודם – שינוי זה אינו מעיד על 'הטקסט המקראי שבידי ראב"ע', אלא ראוי לו לבוא בכותרת 'קוריוז', כטעות שמקורה בציטוט שגוי מהזכרון, ותו לא. עובדה שחילוף כביכול זה שראב"ע ודאי לא היה מתעלם ממנו – אינו נדון ב'פירוש הראשון', ואף אינו מתועד בשום כתב-יד! וכבר התייחס לתופעה נפוצה ומוכרת זו של 'שגגה היוצאה מלפני השליט' מורי פרופ' שרגא אברמסון ע"ה,²² והדברים עתיקים.

21 על כך ראו שי' יפת, 'בעקבות ספרו של פרופ' אורי סימון "אזן מלין תבחן": מחקרים בדרכו הפרשנית של ר' אברהם אבן עזרא, נ' וזאנה (עורכת). שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, כג (תשע"ד), עמ' 293-298; ותשובתו של סימון - ב'שנתון בכרך העוקב.

22 ראו ש' אברמסון, 'על פסוקים שהובאו בראשונים שלא כצורתם', סיני פז (תש"ס), עמ' קצג-קצח.

המבוא המקיף והמפורט, שבלי גוזמה ניתן להגדירו ככלול כ'תפארת לעושי ותפארת לו מקוראיו', מסתיים בפרק התכליתי: "השוואת שני הפירושים". אך קודם שאגע בו, אי אפשר שלא לשבח תרומה ייחודית נוספת של המהדירים, והיא רשימת "אוצר המונחים והמילים בלשון ראב"ע". יש לזכור שאבן-עזרא הוא הראשון מבני ספרד המוסלמית הכותב פירוש למקרא בשפה העברית! במילים אחרות, הוא מוסיף – כהרגלו – לחשוב בערבית אך את קולמוסו הוא מוליך בדרך 'לשון הקודש'; דואליות שלא אחת גורמת לו למהול את שתי השפות ('ערביזם'), או לחדש ולהשלים את ה'אין' שבעברית מה'יש' המצוי לו מהערבית.²³ המהדירים ערים לכך שהרבה מהלומדים עלולים להתקשות, וכצדק, במונחי-הלשון שנוקט ראב"ע, כמו 'אותיות מתחלפות' ו'אותיות משרתות'; מי הן 'האותיות הנחות'; מה היא 'מלה זרה', וכיצד מתפקדת ה'מלה היוצאה לשנים פעולים', או זו 'המושכת עצמה ואחר עמה'; מי מכונה 'הבניין הכבד הדגוש', או 'הבניין הכבד הנוסף'; מה הוא 'שם הפועל', ואיזהו 'הפועל שלא נקרא שם פועלו'; מה הכוונה בצורת ה'מוסכת' למול השם ה'עומד'; על כל זה ועוד הרבה, בא להשיב 'אוצר המונחים והמילים בלשון ראב"ע' (עמ' 48-52), בהסבר ענייני המלווה בהפניה לדוגמה עניינית או דקדוקית, 'מילון' שאמנם נוסד על שני הפירושים לאסתר, אך כוחו יפה גם להבנת לשונו של ראב"ע בחיבוריו האחרים.²⁴

אך הבעיה אינה מתמצה רק בטרמינולוגיה הדקדוקית המשוערכת בהקבלה למונחים הנוהגים אצלנו היום.²⁵ כותב ביניימי העושה מלאכתו בעברית זקוק – ולו בשל פער הזמן – לתווך בעברית מודרנית, וזאת, כמאמר העולם, הן בשל קוצר המשיג הן בשל עומק המושג. גם כאן מושיטים המהדירים יד מסייעת באמצעות 'פירוש-על', סופרקומנטר (תיאורו התמציתי בעמ' 33), שאינו מסתפק בפישוט לשונו הרווחה, הרמונית, ולעתים האניגמטית, של ראב"ע, באמצעות שכתוב מחודש של ביאורו בצורה בהירה ונהירה, אלא מרחיב את דעתו של הלומד בהשוואות לכתביו האחרים, שלא אחת 'עניים במקומם ועשירים במקום אחר', ובכירור זיקתו לחכמים שקדמוהו, ש'ממיהם שתה ועימהם הוא מתמודד' בסוגיות אמוניות, השקפתיות ואף לשוניות, כפי שמציינים המהדירים. ואכן, כל המצוי בפירושו של ראב"ע מתרשם מיד מאופיו כ'פירוש מגיב', מה שמחייב השוואה רצופה לדברי הראשונים, בין שאלה נזכרים בשמם ובין אם ביאורו מתנהל כ'זיכוח סמוי'.²⁶

23 על הצידוק שבהשוואה זו ראו דבריו בפירושו (הרווח) לשי-השירים, ח 11, 'הפעם הראשונה'.
 24 לתרומה המילונאית האמורה השוו L. Priejs, Die grammatikalische Terminologie des Abraham Ibn Esra, Basel 1950. לצורך השוואה כדאי לעיין בפרק: הטרמינולוגיה הדקדוקית של ריב"ג" (שראב"ע תלוי בו הרבה), בתוך: וילנסקי, ספר הרקמה, מהדורה שנייה (לעיל הערה 2), כרך ב, עמ' תשט-תשכט (עם שרשימה ארוכה ורבת ערך זו לא נכתבה מלכתחילה כ'מילון').
 25 על כך ראו, למשל, ל' חרל"פ, תורת הלשון של רבי אברהם אבן-עזרא: מסורת וחיידוש, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב תשנ"ט, מבוא, בעיקר עמ' 6 והערה 19 (ושם גם דוגמה מהפירוש לאסתר ב 12: "לכן" במשמעות 'אכן', בהשפעתה של השפה הערבית).
 26 ראו מאמרי: "ואין בספריו פשט רק אחד מני אלף": לדרך ההתייחסות של ראב"ע לפירוש רש"י לתורה, מ' גרסיאל ואחרים (עורכים), עיוני מקרא ופרשנות, ה, מנחות ידיות והוקרה לאוריאל סימון, רמת-גן תש"ס, עמ' 221-248.

אך כדי שלא להטריח על הקורא יָתַר על המידה, נקבע מקומם של כמה מהנושאים הטעונים בירור בפרק ה'מילואים' (עמ' 178–192, בהפניה הבאה ב'ביאור' באתרו). כך, לדוגמה, עמדתו של ראב"ע בשאלת תוקפם הפרשני של טעמי-המקרא, ומידת סמכותם של בעלי המסורה בכלל, עניין הבא בדרך אגב בפירושו הראשון ט 27; ניתוח דעתו בסדרם של מלכי פרס, בעיה כרונולוגית סבוכה שאליה הוא מתייחס בביאורו השני ל-א 1; היחס שמציע ראב"ע בפירושו שם ד 1, בין "שושן הבירה", "העיר שושן" ו"שושן" סתם, למול "העיר"; וכן השאלה שהתלבטו בה רבים: כיצד ניתן ליישב את העובדה ששם ה' נעדר לחלוטין מספר מקראי? נושא חשוב ומעניין שדשו בו רבים,²⁷ הקובע ברכה לעצמו ושעוד נשוב אליו בהמשך.

מכאן לנושא המרכזי: "השוואת שני הפירושים". פרק זה (עמ' 46–47), החותם את המבוא, פותח בהודעת סיכום מאכזבת למדי: "הדמיון שבין שני פירושי ראב"ע למגילת אסתר גדול ובלוט לעין, ועם זאת יש ביניהם הבדלים רבים"; ודו"ק: "הבדלים", אך לא פערים משמעותיים שבתפנית קיצונית. אמת, שמסקנה זו אינה בלתי צפויה, שכן ספור המגילה כשעצמו אינו מציב בעיות לשון סבוכות, ואינו מציף סוגיות ענייניות קשות להכרעה, הכרוכות בהתלבטות בשיעור הכתוב, והתחבטות בפתרון ש"בעיני הדעת יכשר". להלן חוזרים המהדירים על קביעה זו: "לדעתנו אכן ברור שבתקופה שבין כתיבת שני הפירושים התחדשו לראב"ע כמה וכמה עניינים, אולם אין הבדל מהותי בין שני הפירושים" (עמ' 46).

המהדירים פורטים ארבעה סוגי שינויים בין פירושים אלה, שלושה מהם 'טכניים' בלבד: [א] שוני בנושאים הנדונים; [ב] הבדלי ניסוח לביאורים זהים; [ג] מיקום שונה של ביאורים אלה. לנו חשוב ההבדל הרביעי: ביאורים שונים לאותו כתוב. כדוגמה יחידה(!) ציון הנאמר: "ובבקר היא שבה אל בית הנשים שני" (ב, 14); בפירוש הראשון ראב"ע מבאר: שבה ב'שנית', כלומר חוזרת למקום שממנו יצאה, ואילו בפירוש האחר הוא מבאר: הולכת אל בית הנשים 'השני', בשל מעמדה החדש.

בהנחה המסתברת שדוגמה 'מינורית' זו היא המשמעותית ביותר שנמצאה, הרי שנאמנים עלינו דברי הסיכום של המהדירים:

שני פירושו של ראב"ע [...] מיועדים לקהל קוראים דומה, על אף ההבדל הגדול שבין יהודי איטליה <שם נכתב 'הפירוש הראשון'> ליהודי צפון צרפת <שם נתחבר 'הפירוש השני'>. לנוכח הדמיון הבסיסי שבין שני הפירושים, עלינו לראות בהם שתי וריאציות של מופעל פרשני אחד, שלימודן המשותף מעשיר ומעמיק את הבנתנו, הן בשיטת אבן-עזרא והן בביאוריו (עמ' 47; ההוספות וההדגשה שלי)

27 לפרשה זו הקדיש משה צפור מאמר מיוחד: 'מדוע לא נכתב שם ה' במגילת אסתר? עיון במקורות הקדומים ובדברי חכמי ימי הביניים', בית מקרא. נו (תשע"א), עמ' 87–99. תנו דעתכם, שמאמר זה נכתב לפני עשר שנים! עובדה המלמדת על פרק הזמן הארוך שבו עוסק הכותב בחקר המגילה.

מן הראוי להוסיף, שעל 'העשרה' זו ו'העמקת הכנתנו' בפירושים אלה – חבים אנו תודה והערכה לאילה ולמשה שבתום שנים רבות של עבודה יסודית (ובמידה מסוימת כפוית-טובה מצד קוראים שלא תמיד מסוגלים להעריך את החשיבה, העמל והיגע שהושקעו במלאכה), זיכו אותנו לברך על המוגמר.

אסיים סקירה זו בהתייחסות למדור החותם את המהדורה, והוא ה'סינופסיס' (עמ' 193–239; תיאורו בעמ' 34–35), לאמור: הצגת שני הפירושים זה מול זה בהשוואה עניינית-תוכנית, בדרך של 'אזור והרבק'; וארחיב בכך מעט.

לההדרת ספר המצוי בדינו בשתי נוסחאות, לרבות בשפת-מקור ובתרגום, וכאלה רבים, קיימות מספר שיטות. יש הדוגלים בהפרדה מוחלטת, בראותם בכל נוסח – חיבור עצמאי. כך, למשל, נהג שלמה בוכר במהדורת ה'תנחומא' שאותה כינה "הקדום והישן" (וילנה תרמ"ה), וכך עשה שאול ליברמן במהדורת 'דברים רבה' שלו (ירושלים תשכ"א). ואם באבן-עזרא עסקינן, כך עשה מ'פרידלנדר לשריד מפירושו 'הארוך' של ראב"ע לבראשית (Essays, לונדון 1877); וכך עשו יש"ר ואחריו י"ל פליישר ל'פירוש הקצר' לספר שמות (פראג 1840, וינה 1926, בהתאמה). מובן שיתרונה של דרך זו בצמצום הוצאות הדפוס, אך חסרונה הגדול בכך שהבא להשוות בין השניים – והרי זה עיקר הלימוד והחקר – חייב להחזיק בו זמנית בשני ספרים.

שיטת הההדרה המקוטבת, היא הדרך המשלבת: לתת בכל פסוק ופסוק את שני הפירושים במסוד, בשיטת ה'דין' רץ'. כך נהג י"ל קרנסקי בחומש 'מחוקקי יהודה' (פיעטרקוב-וילנה תרס"ז-תרפ"ח), שבכרך 'שמות' שילב את השניים באבחנה ע"י פונטים שונים, ונתינת 'הפירוש הקצר' בסוגריים ובציון: פיה"ק.²⁸ היתרון: שהכול מונח ופרוס לפניך; החסרון: שלא אחת נזקק המהדיר לקטוע את רצף הביאור, לחתוך ביחידה הפרשנית ולערוך אותה מחדש בהתאמה לד"ה, וכך נפגמת שלימותה של התמונה הכוללת שלא אחת מורכבת ממספר פסוקים.

דרך שלישית היא הדרך הכורכת: להביא כל פירוש בנפרד, אבל להקל על הקורא בכך ששני הטקסטים מצויים בכרך אחד הנחלק לשניים. כך עשה מ' צוקר, במהדורתו לפירושי רב סעדיה לבראשית (ניו יורק 1984), המקור הערבי, ואחריו התרגום לעברית. ובפירושי ראב"ע: מהדורתו המבוארת של א' וייזר לפירוש ראב"ע לתורה (ירושלים תשל"ו): הכרך לבראשית כולל את הפירוש המצוי, 'הקצר', ולאחריו – מה ששרד מהפירוש הארוך; והכרך השני, לשמות, פותח בפירוש המצוי, 'הארוך', ואחריו בא הפירוש האחר (בכותרת המשונה: "אבן עזרא הקצר..."). כך נהג גם א' סימון במהדורתו ל'שני פירושי ראב"ע לתרי-עשר'

28 אגב, מצינו גם כתיב יד הנוהגים שילוב בדרך זו. ראו כתי"ר, פרמה - פלטינה 2062 של 'הפירוש הראשון' (שתיאורו בעמ' 18), וכתי"ג, רונה 204 של 'הפירוש השני' (שתיאורו בעמ' 24). תופעה זו רווחת ומצויה כמו. למשל, בכתי"ה הפירוש הקצר לדניאל (במהדורתו [לעיל הערה 10] מסומן: מ. ותיאורו במבוא, שם, עמ' סח; ובהערה 11, שכך גם בכ"י לפירוש הקצר של ראב"ע לשמות). ועוד.

(כרך א, רמת-גן תשמ"ט): הפירוש הרווח ולאחריו הפירוש האחר (מקולמוס התלמיד).
החסרון: שלצורך השוואה אתה נדרש לדפדף ולהפוך מהמדור האחד אל השני וחוזר חלילה.

הדרך הרביעית, היא הדרך המצרפת, המגישה לקורא את שני הנוסחים (לצד פירושים נוספים) על אותו דף, בעמוד תואם. כך בחמשת החומשים 'תורת חיים' (ירושלים תשמ"ח), שבחומש שמות ניתן הן 'הפירוש הקצר' הן 'הפירוש הארוך'.²⁹ וכיוון שענייננו בפירושי ראב"ע לאסתר – כך במהדורה זו, כרך 'חמש מגילות' (ירושלים תשס"ו). באופן זה נהג עמינתו מנחם כהן, עורכה של מהדורת 'מקראות גדולות – הכתר', בכל פירושי הכפולים של ראב"ע שבידנו: לבראשית ולשמות, לתרי עשר, למגילות אסתר ושיר השירים, לתהלים ולדניאל, המופיעים על הדף זה לצד זה.

עורכי המהדורה שלפנינו נקטו דרך חמישית: הדרך הכופלת. תחילה 'הפירוש הראשון' (הקדום יותר) לעצמו, המלווה באפראט ח"נ ובביאור-על, ואחריו נדפס הפירוש השני (המאוחר לו) עם שני המנגנונים. אבל במגמה ללכת 'עם הפנים לקורא' ולחסוך ממנו דפדוף חוזר בלתי פוסק – ניתנו שני הפירושים פעם נוספת אך בצורה סינופטית, 'דא לקבל דא', בשיטת האזמל: CUT AND PASTE. אלא שגם דרך זו יוצרת בעיה, ואין ספק שהמהדירים היו ערים לה: מה שנראה כניפוח מלאכותי של הספר, בטקסטים החוזרים על עצמם, גם אם בשינוי תבנית: בראשונה – כיחידה עצמאית, כצורתה, ושוב – בטבלה משווה המעמתת את תכני הביאור ב'מעשה אורג'!

דומה שניתן להמליץ על דרך שישית: הדרך המקבילה. משמע, להדפיס מלכתחילה את שני הביאורים זה מול זה, פסוק מול פסוק, ככתבם וכלשונם. אמנם לא בעמוד המחולק לאורכו לשני טורים (כפי שעשה שכטר ב'אבות דרבי נתן' – גו"א ונו"ב [ניו-יורק תש"ה]; וב"מ לוין ב'אגרת רב שרירא גאון' – נוסח ספרד ונוסח צרפת [חיפה תרפ"א]), גם לא בעמוד הנחלק ברוחב למחצית עליונה ותחתונה (כדרך שנהגו מ' גושן-גוטשטיין ופרץ מערבי בסדרת פירושי של ר' יהודה אבן-בֶּלְעָם: למעלה המקור הערבי ותחתיו – התרגום לעברית [לדוגמה: ספר ישעיהו, רמת-גן תשנ"ב]; אלא עמוד מול עמוד, משני צדי המפתח'. שכן בשונה מ'פירוש קצר' ו'פירוש ארוך' ששם אין לצפות ל'סינכרוניזציה' בין הביאורים,³⁰ הרי שאת שני הפירושים ל'אסתר' – וכך בפירושים ל'שיר-השירים' – ניתן להקביל בנקל. ובכתובים שהמקבילה העניינית מצויה שלא באתרה (והחלל עשוי אפוא להתמלא ממקום

29 כך בחומש שמות. אמנם בספר בראשית, שרידי 'הפירוש הארוך' ניתנו כנספח לכרך הראשון, ואילו הפירוש 'הדולג', מרישומי התלמיד, לפרשת 'יחי' בלבד (אך לא לפרשת 'וישלח' [ראו לעיל הערה 9]) – באים כנספח לכרך השני. אגב, יש לתהות על הסדר שבו נדפסו שני הפירושים לשמות: קודם 'הארוך' ותחתיו 'הקצר', האם לא היה ראוי לתת אותם בסדר הפוך, כאופן חיבורם. אפשר שהגורם שהשפיע, אם לא הממד הטיפוגרפי, השיקול ש"תדיר (הפירוש הנפוץ) קודם".

30 דוגמה יפה לשני פירושים לאותו ספר, אך בשיטה ובמבנה שונים לחלוטין, היא 'הפירוש הארוך', הקטוע. לבראשית בהשוואה לפירוש המקביל מסדרת 'הקצר'; וכן 'הפירוש הקצר' לדניאל למול 'הפירוש הארוך' (על כך ראו במבוא למהדורתי [לעיל הערה 10], פרק ד, עמ' כ-כד, ובהערות שם).

אחר), או שכלל אינה קיימת – די להעיר על כך בתמצית, בציון מ"מ, ב'ביאור-על'. לדעתי, הצעה זו ראויה להיבדק לקראת הוצאה עתידית של מהדורה שנייה.

אמת שסיבה זו לעצמה אין בה כדי לחייב מהדורה חדשה. הסיבה הנוספת, העיקרית, היא העובדה המשמחת שעוד טרם יבש דיו הדפוס מהספר שלפנינו – ראה אור פירושו של רב סעדיה גאון לאסתר, ובשמו: 'ספר הליווי בגלות'.³¹ בכך התעשרנו בפירושו ה(כמעט) שלם של הגאון, בעוד שעד כה נאלצנו להסתפק בשרידי-ליקוט ופירווי-שקיעין, בעיקר פרי עבודתו השקדנית של מורנו פרופ' יהודה רצהבי ע"ה.³²

למותר לעמוד על חשיבות הדבר, שכן ראב"ע ניזון הרבה מכתבי הגאון, ודאי כשהוא מצהיר על כך, ויותר – בשפע ביאורים 'סתמיים' עלומי מקור. בשל קוצר היריעה אסתפק בדוגמה מרכזית אחת שהוזכרה בקצרה לעיל, ועתה בלשונו של ראב"ע:

והנה אין במגילה הזאת זְכַר השם, והוא מספרי הקודש! ורבים השיבו כי הוא: 'ממקום אַחַר' (ד, 14). וזה איננו נכון, כי לא נקרא השם 'מקום' בכל ספרי הקודש, רק נקרא 'מעון' [...] ועוד, מה טעם למילת אַחַר?! והנכון בעיני, שזאת המגלה חברה מרדכי [...] והעתיקה הפרסיים, ונכתבה בדברי הימים שלמלכיהם, והם היו עובדי ע"ז, והיו כותבין תחת שם הנכבד והנורא שם תועבותם [...] והנה כבוד השם שלא יזכירנו מרדכי במגילה (מההקדמה לפירוש הראשון, לפנינו עמ' 57-58; ההדגשה שלי)

אשר לתירוץ שמציע ראב"ע בכותר "והנכון בעיני", מציינים המהדירים כי "הסבר קרוב לזה נמצא כבר אצל יפת, וחוזר אצל כמה מחכמי הקראים; ואילו בפרוש השני, ד 14, ראב"ע מצייץ את רס"ג כמקורו". ולהלן הם מוסיפים: "בקטעים ששרדו מפירושו של רס"ג למגילה, אין התייחסות אל מרדכי כמחבר המגילה".

קודם שנבוא לפירושו של הגאון, המונח עתה לפנינו, נבוא לדבריו ב'פירושו השני' בו הוא כותב כדלקמן:

31 ר' שמעיה יצחק הלוי ואחרים (מהדירים), ספר הליווי בגלות: פירוש מגילת אסתר [...] לרב סעדיה גאון; י"ל מתוך עשרות קטעי גניזה עם הפירוש הארוך והתפסיר, מתורגם לראשונה מערבית ללשון הקודש וכו', ירושלים תשע"ט.

32 ראו י' רצהבי (מהדיר), מפירושו רב סעדיה למקרא, ירושלים תשס"ה, עמ' שה-שו. (מובן שתרגומו של רס"ג למגילה [התפסיר] שההדיר ר"י קאפח בספרו: חמש מגילות [...] עם פירושים עתיקים וכו', ירושלים תשכ"ב, ושם: תרגום רס"ג לאסתר בערבית, ופירוש "על פי רס"ג" בתרגומו זה [עמ' רצ-שכב] - אינם מעניינים). על פירוש רס"ג לאסתר ראו H. Malter, Saadia Gaon: His Life and Works, New York 1926, p. 325 (ובתרגום לעברית בתוך: י"ל פישמן [מימון-עורך], רב סעדיה גאון: קובץ תורני-מדעי, ירושלים תש"ג, עמ' תקפד). וראו בהערה העוקבת.

'ממקום אַחר' (ד, 14) [...] וי[ש] א[ומרים] כי זה רמז לְשֵׁם המבורך, כי קודמונינו ז"ל יקראוהו 'מקום'. [...] ואמת כי ככה דבריהם, רק לא מצאנו זה השם במקרא, רק השם 'מעון'! [...] ואילו היה כן, מה טעם לאמר: 'אַחַר' ויש שאלה: למה לא נכתב השם במגלה הזאת? והגאון רב סעדיה ז"ל השיב, כי המלך ציוה למרדכי שיכתוב המגילה ויעתיקוה בלשון פרס בספר דברי הימים, ואילו היה כותב שם השם – היו הפרסיים מחליפים אותו בשם ע"ז (עמ' 147-148; ההדגשה שלי)

קטע זה מפירושו של הגאון בא לידנו בשלמותו, וז"ל (בתרגום):

ואמנם לא נכתב בה שם ה' או 'אלוהים'. ואומר, מבלי לקבוע באופן מוחלט, שמגילה זו, כאשר ציווה שיכתבו ענייניה בכתב מלכי פרס, שכתבוה בספריהם, כפי שאמר (י, ב): 'הלוא הם כתובים' וגו', אז נקבעה פשוטה ללוא השמות המקודשים. כי אלו היו היהודים <מרדכי> כתבים את שם הרחמן ב"ה – היו הכופרים כתבים במקומו בהעתק שלה את שם אליליהם, ונמצא שהיהודים הם שהיו הגורם לכתובת שם האליל בסיפור מן הסיפורים! [...] ודין שההכרח כמעט הביאם לכתוב בפירושו את שם ה', והיו אומרים: 'רווח והצלה יעמוד ליהודים מאת ה'', וכינו ואמרו 'ממקום אחר', ונזהרו. ואע"פ ש'מקום' הוא שם משמות ה' [...] אבל אין זה משמות העצם, ולכן נוהג המנהג שאם אנו נוקטים בכינויים, אנו אומרים: 'המקום ברוך הוא' (ספר הליווי בגלות, עמ' יד-טו³³; התוספת – שלי)

הנה נמצא כל אשר ביקשנו: התירוץ המובא ע"י ראב"ע בשם "הגאון רב סעדיה" – וב'פירוש הראשון' כחידוש מפי עצמו – אכן נשאב מפירושו של רס"ג. זאת ועוד, התעשרנו גם במידע המפתיע שבין ה"רבים השיבו" וה"יש אומרים" (כלשונו של ראב"ע בשני פירושו, בהתאמה) כי שם ה' שלכאורה נפקד מן המגילה, מצוי ברמיזה בביטוי "ממקום אחר" – כלול גם רב סעדיה גאון! יתר על כך, סביר להניח שההסתיות הנחרצת של ראב"ע מביאור זה – הסתייגות החוזרת בשני הפירושים, אפשר בשל פרסומו – מופנית כלפי הגאון דווקא, בטשטוש זהותו מפני הכבוד.

בנוסף לכך, מצאנו בפירושו זה של רב סעדיה, שכאמור ראה עתה אור לראשונה, לא מעט ביאורים שמקורם נחשב עלום, המובאים אצל ראב"ע – כמנהגו – בדרך אנונימית. נראה אפוא שאין מנוס מלהוציא מהדורה מעודכנת, מתוקנת ומושלמת, שיהיה בה כדי להבהיר את ביאוריו ולתרום לחידוד דרכו הפרשנית העצמאית. לא נותר לי אלא לכרך

33 ביאור זה של רס"ג (ע"פ שני פרגמנטים [אותם שבמקור המצוי עתה לפנינו?]) מובא ע"י המהדירים ב'מילואים', עמ' 189-190, בתרגומו של רצהבי, בשני פרסומים משנת תשמ"ט. (לפלא שקטע חשוב זה לא שב ונכלל בספרו: מפירושי רב סעדיה גאון למקרא [לעיל הערה 32]). בין כך ובין כך התרגום שהצגתי, מתוך הפרסום האחרון של פירושו [השלם] של רס"ג - עדיף בריטותו.

את חברינו היקרים: אילה ומשה, שיזכו לכך הם ואנחנו, כסגולה לאריכות ימים ולשנים טובות, בריאות ופוריות.

בשולי הדברים

בד בבד עם פרסום המהדורה הנדונה לפירושי ראב"ע לאסתר, זכיתי להוציא לאור את 'פירוש אסתר לחכם [פרובנסלי] קדמון'.³⁴ ניכר בפירוש זה, שבעיקרו הוא "אליבא דר' אברהם אבן עזרא", שהורתו ולידתו בבית מדרשם של הקמחיים, אפשר אפילו מתלמיד-חבר של ר' דוד קמחי (רד"ק). חיבור קדום זה מהווה שריד רב ערך מפרשנות המקרא של חכמי פרובנס שרובה לא נשתמר, ויש בו נקודות-מגע עם מספר עניינים שהוזכרו לעיל.

ראשית, האזכורים וההפניות המפורשות לפירושו של ראב"ע, וכאלה 9 במספר, וכן שפע הביאורים השאולים מפירושו בדרך אנונימית – מקורם ללא יוצא מן הכלל ב'פירוש הראשון! מסתבר שניתן לצרף עובדה זו להוכחות שמספקים המהדירים לקדימותו של פירוש זה על פני 'הפירוש השני', האחר.

הערה שנייה. הזכרנו למעלה את הפרק: 'עניינים שנתרו סתומים' בפירושי אבן עזרא לאסתר. בין היתר באה הדוגמה הבאה: "פירוש-העל התקשו בהבנת דברי ראב"ע בפירוש הראשון, ג 9, והציעו הצעות דחוקות. התיקון מסברה שהצענו אמנם מסביר את כוונתו, אך לא נתברר לנו המניע של ראב"ע לפרש כך את הכתוב" (עמ' 35). נוסח הפירוש, לפי התיקון המוצע, הוא כדלקמן: "ועשרת אלפים ככר כסף" – הוא חסר: 'ועשרת אלפים אלפי כסף', כמ' והנבואה – עודד הנביא' (דה"ב טו 8)". פירוש דבריו, הבא ב'ביאור-על' כ"אפשרות אחרת, היא חלוקת השרשרת ושל הסמיכויות] לשתיים" וכו', מקבל אישור מלא מ'הפירוש הפרובנסלי' הגורס כדלקמן: "הטעם, שמלבד שכר 'ידי עושי המלאכה' [...] אתן עוד להביא אל אוצר המלך 'עשרת אלפים ככר כסף', כלומר: עשרת אלפים אלפי ככר כסף, כמו: 'הנבואה עודד הנביא'; בהשלמה ראויה לצורת הסמיכות, בצורתה התקינה והמתבקשת.

בהמשך 'מתנצלים' המהדירים: "לעתים הותרנו את דבריו ב'צריך עיון', מחמת הקושי להכריע בין הגרסאות ולחשוף בוודאות שיבוש קודם [...] דוגמה אחרת היא הקושי להבחין בפירוש הראשון, ט 26, בין דבריו המתייחסים לפסוק זה לבין אלה המתייחסים לפסוק הקודם. אכן לשון הכתובים במקום זה הוא עצמו סתום וקשה" (עמ' 35-36; הצגת הקשיים – ב'מילואים', עמ' 183). דומה שגם כאן יש ב'פירוש הפרובנסלי' כדי לפזר את העננה, שכן בביאורו – בהשראת ראב"ע! – הוא גורס כדלקמן: "פי' על כן קראו לימים האלה פורים", כלומר בעבור הנס שנעשה לנו באלו הימים, שבטלו הספרים הראשונים,

34 פירוש 'אסתר' לחכם [פרובנסלי] קדמון - לא נודע שמו, רואה אור לראשונה על פי כתב-יד פריס. הספרייה הלאומית Ms. Heb. 249, מהדורה ביקורתית בצירוף מבוא והערות, מאת אהרן מונדשיין (סייע בידו צבי מונדשיין), מכללת 'גבעת ושינגטון' תשע"ט.

הנה מפני זה לזכרון המאורע קראו ישראל הימים האלה 'פורים', על הגורל שהפיל האויב בם להשמיד ישראל. 'על כן על כל דברי האגרת הזאת', כלומר ועל כן ינשא שם ה'פורים' על כלל 'דברי האגרת הזאת'; וזה, שזאת ה'אגרת' גם כן נקראת 'אגרת הפורים' (פס' 29) או 'מגלת פורים', מפני שהיא 'אגרת' וכוללת הדברים שארעו באלו הימים" וכו'. ביאור מפורט ונהיר.

הערה אחרונה. כפי שנוכחנו לעיל, חיבור פרובנסלי זה, המהלך בעקבותיו של ראב"ע אמנם תוך בחינה וביקורת (בדומה לפירושי ה'קמחיים'), עשוי לסייע לא רק כ'פירוש-על' לראב"ע,³⁵ אלא אף כ'עד טקסט' משני – בשימוש זהיר – לנוסח פירושו. בדיקה מורה לפחות על עוד אחד מביאוריו, שתלותו באבן עזרא מוכחת מתוכו, שיש בו עניין טקסטואלי: הסיבה ל'מאון של ושתי' "לבא בדבר המלך" (א 12). בפירושו (הראשון) מעלה ראב"ע שתי הצעות: "ויתכן היות ושתי ממלכות שמנהג הנשים להסתתר, או חשבה שהוא שכור". אך ב'פירוש הפרובנסלי' מופיע: "'פי' 'ותמאן המלכה ושתי' – יתכן שהיא היתה ממלכות שמנהג הנשים להסתתר, ולכן חשבה שהוא שכור" וכו'. סביר להניח שזה היה נוסח פירוש אבן עזרא שעמד לפניו: לא "או חשבה" אלא "אולי (ולפנינו השתבש בקיצור שגוי של התיבה; ולחילופין גרס: אז) חשבה", כביאור אחד; ואפשר שאכן זוהי הגרסה המקורית בפירושו של ראב"ע, ועדיין צריך עיון.³⁶

35 ראו, למשל, א"י ברומברג, 'הרד"ק כפרשן של הראב"ע בספר תהלים', סיני סג (תשכ"ח), עמ' ד-יב.

דוגמאות רבות מפירוש ראב"ע לאסתר פזורות ב'פירוש-על' לחיבור הפרובנסלי הנזכר.

36 אף שכאמור, פרשן פרובנסלי קדום זה הכיר רק את פירושו 'הראשון' של ראב"ע לאסתר, ניתן להביא לגרסתו סמך מה'פירוש השני'. פירוש זה חסר את ההצעה בדבר 'המלכות שמנהג הנשים להסתתר', אלא מביא ביאור אחד: "ותמאן - בעבור שכרותו פחדה לבוא" וכו' (השוו ב'סינופסיס', עמ' 199; אמנם הביאור הנוגע לשכרותו, המשותף לשני הפירושים!), לא הוצג שם בהקבלה מדויקת. חשוב לציין, שהסבר זה אכן משתמע מהכתוב בסמוך, פס' 10-11: "כטוב לב המלך ביין, אמר [...] להביא את ושתי" וכו'; הרי שדרישתו של אחשוורוש באה בעקבות שתייתו המופרזת.